

Daniel Panzac, *Les corsaires barbaresques: La fin d'une épopée, 1800-1820*, Paris: CNRS Editions, 1999, 311 pp., bibliography, index.

ספרו של דניאל פנזק עוסק בקורסרים הצפון אפריקאים שפעלו בים התיכון מהמאה ה־16 ועד ראשית המאה ה־19 במסגרת המאבקים שבין ארצות אירופה השונות לבין הפרובינציות העוסמאניות של המגרב. תרומתו של הספר אינה מצטמצמת רק להארת ההיסטוריה של המגרב; הוא גם ממחיש באמצעות דוגמה קונקרטית כיצד סלל המרכנתיליזם התוקפני של אירופה את הדרך בפני הקולוניאליזם לימים לבוא. למעשה, פנזק מראה בבהירות, כי שורשיו של "עידן הקולוניאליזם" נעוצים בתקופה שקדמה בהרבה לרבע האחרון של המאה ה־19. חלק נכבד מההיסטוריה של הקורסו קשור בעובדה שהמרכנתיליזם האירופי סיכל במרץ כל ניסיון מגרבי לבסס סחר בינלאומי כמכשיר כלכלי משמעותי, ובכך דחה את הצפון אפריקאים לפעילות ימית אחרת בעלת משמעות כלכלית, קרי: קורסו. אולם, ההיסטוריה של המגרב העוסמאני אינה יכולה ואינה צריכה להיקרא כ"מוצר לוואי" של פעולות אירופיות. ואכן, פנזק מדגיש את חלקן של הממשלות והאוכלוסיות המקומיות של המגרב העוסמאני בעיצוב ההיסטוריה של עצמן.

בטרם אגש לדון בספר עצמו, אנסה להבהיר את המושג "קורסר" העומד במרכזו. פנזק קובע, כי יש להבחין בין פיראט "חסר אמונה וחוק" לבין הקורסר, אשר עצם קיומו במגרב נובע מציותו לחוק של המדינה שמטעמה הוא פועל. הקורסו – ומונח זה משמש לתיאור פעולות הקורסרים וכדי להבדילן משודים – נשען על שני עקרונות יסודיים: הוא מהווה אחת מצורות המלחמה שניהל המגרב נגד ארצות אירופה הנוצריות, ומכאן הלגיטימיות שלו ואופיו והדתי, והוא מתרחש במסגרת המוכתבת מטעם מדינה חוקה דיה כדי לקבוע את חוקיו ולפקח על ביצועו (ע' 11). פונטנאי וטננטי (Fontenay and Tenenti 1975: 78-79) מרחיבים את ההסבר ועומדים על מספר עניינים החיוניים להבחנה בין שני סוגי הפעילות האמורים. בעוד הפיראט פועל נגד כל מי שהוא פוגש, לרבות בני ארצו שלו, ודינו תלייה אם נתפס, הקורסר, שאף הוא פועל באופן עצמאי, מוכר במשפט הבינלאומי כמי ששייך לכוחות המזוינים של המדינה שהוא פועל תחת דגלה. ולכן, כל עוד לא

הפר הקורסר את המשפט הבינלאומי, הוא איננו בחזקת פיראט. כמו כן, הקורסור יכול להתקיים רק במצב של מלחמה והוא מכוון אך ורק נגד האויב. מכאן, שאסור לקורסרים לתפוס ספינות של כוחות נייטרליים, שאינם מעורבים בסכסוך, ולהתייחס אליהם כאל שלל.

נקודה נוספת שמציינים פונטנאי וטננטי היא, שהעסקת קורסרים בשירותה הקלה את הנטל הכספי על אוצר המדינה שהעסיקה אותם, שכן במקום לבנות ולצייד צי מלחמה, עשו עבורה את המלאכה אנשים פרטיים. בפועל, כאמור, שימש הקורסור, הן עבור הקורסרים והן עבור מממניהם, דרך להמשיך ולקיים מפעלים ימיים רווחיים שעה שהמסחר הלגיטימי נעצר. יש להדגיש, כי לא רק מוסלמים השתתפו בקורסו. פעולותיו הימיות של מסדר האבירים של מלטה, למשל, מתוארות לרוב בקורסו. בהקשר שאינו ים תיכוני יש לציין, כי כל אותם ימאים שפעלו באופן עצמאי אך מטעם מדינתם, המכונים באנגלית Privateers, כלולים בהגדרה "קורסר". עיר הנמל הצרפתית סן־מאלו (Saint-Malo), שממנה יצאו הצרפתים מאז המאה ה־16 לכיוון העולם החדש, מכונה עד היום בצרפת La ville corsaire, כלומר, עירם של הקורסרים.

הקורסרים של צפון אפריקה הסעירו את דמיונם של בני אירופה במשך למעלה משלוש מאות שנים, מראשית המאה ה־16 ועד לראשית המאה ה־19. הפרובינציות העוסמאניות של המגרב נתפסו בעיני משקיפים אירופים בני הזמן, ולאחר מכן אצל ההיסטוריונים, כולל היסטוריונים בני המגרב, כ"מדינות-קורסריות". פעולות הקורסרים, שתוארו כפיראטיות, תוארו לרוב כתופעה מגרבית ייחודית, תוך התעלמות מכך שהייתה זאת תופעה ים־תיכונית שבה נטלו חלק קורסרים אירופיים ושאינם אירופיים. לעומת זאת, מנקודת המבט ההיסטוריוגרפית של המגרב אנו מוצאים ניסיון להמעיט בחשיבות השלטון העוסמאני על האזור, וזאת באמצעות התייחסות אל הפרובינציות העוסמאניות של המגרב כאל מדינות פיראטיות, אשר תחום עיסוקן המרכזי מתואר כך: "הפיראטיות הייתה תופעה שאינה קשורה לבעיות העיקריות של המגרב. היא בוצעה בידי מומרים. נשקם וציודם היו ממקורות זרים, ורוב הכנסותיהם הלכו למתווכים זרים" (Laroui 1977: 253).

דניאל פנוק מצליח בספרו המעולה לשנות באופן יסודי את הדעות הקדומות והמוטעות הללו. הוא מציג את הקורסו המגרבי ככוח אינטגרטיבי, כתופעה שבאמצעותה התקיים קשר בין חלקים שונים של הפרובינציות העוסמאניות בצפון אפריקה לבין בירותיהן (למשל על ידי אספקת עץ - קרסטה - הדרוש לבניית הספינות) כמו גם בין קבוצות שונות בחברה שהשתתפו בציוד הספינות ומימוןן, או ברווחים שהניבה פעילות הקורסרים. בעיות שהתעוררו עקב פעילות הקורסרים

נפתרו בדרך של מגעים (לעיתים שלווים, ולעיתים מלווים באלימות) אשר יצרו את המסגרת ליחסים הדיפלומטיים בין אירופה לבין המגרב העוסמאני. הספר שלפנינו מטפל בתופעת הקורסו הצפון אפריקאי בקונטקסט רב-ממדי: פוליטי, כלכלי, דיפלומטי, מסחרי וחברתי. בדרך זו מצטיירת התופעה במלוא משמעותה. מעבר להיות הקורסו חלק ממלחמת קודש בין הפרובינציות המוסלמיות של המגרב העוסמאני לבין אירופה הנוצרית (היבט חשוב של הקורסו שבא לידי ביטוי בהתייחסות אל הקורסרים הצפון אפריקאים כאל לוחמי קודש), הוא היווה מכשיר כלכלי וכן אחד הכוחות המניעים במערכת היחסים הפוליטיים בין המגרב לאירופה. נוסף על כך, שימש בידי ארצות אירופה השונות כחלק ממשחק כוחות בין-אירופי. דוגמה לסוג "משחק" כזה נמצא למשל אצל גרמון (Grammont 1880: 9), המסביר את החלטתו של המלך לואי ה-13 (Louis XIII, 1610-1643) שלא לתקוף את אלג'יר בסוף שנות העשרים של המאה ה-17: "צרפת הייתה עסוקה אותה שעה בהחלשת כוחו של הבית האוסטרי [בית האבסבורג], ולכן לא היה זה חכם לוותר על העזרה שקיבלו מה'טורכיים'".

דווקא בנקודה זו, של הקשר שבין המרכז האימפריאלי לבין הפריפריה, נמצאת נקודת החולשה העיקרית של הספר. נראה לי שפנוק, כמו רוב ההיסטוריונים של המגרב העוסמאני, נוטה להמעיט בחשיבות יחסי מרכז-פרובינציה ובהשפעתם על התנהגות האליטה העוסמאנית-מקומית ששלטה בפריפריה. לכן, כמעט אין בספרו כל התייחסות למערכת היחסים בין האליטות העוסמאניות המקומיות במגרב לבין המרכז באסתנבול, ולכל השפעה אפשרית של מערכת יחסים זו על התפתחות הקורסו בהן. המחבר מסתפק בהצבעה על מה שהוא מגדיר כניתוק כמעט מוחלט של הפרובינציות המגרביות מהמרכז, וכך אינו נאלץ לבחון את אמיתות הקביעה. לדברי פנוק, הייחוד של הפרובינציות "נובע, החל מהמאה השמונה-עשרה, מאוטונומיה נרחבת ביותר אל מול הממשל המרכזי באסתנבול, אוטונומיה שתורגמה לאמנסיפציה דיפלומטית של הפרובינציות ולייסוד שושלות שליטים בתוניסיה ובטרפול" (ע' 7). אשר ל"אמנסיפציה הדיפלומטית" של הפרובינציות, פנוק מודע לכך שהסלטאן הוא שהעניק להן את הזכות לשאת ולתת עם מעצמות אירופה (ע' 28). נראה, כי בתקופה שהתאפיינה בהעתקת העניין של האימפריה מהאגן המערבי של הים התיכון לאגנו המזרחי, העדיף הממשל המרכזי באסתנבול להשאיר לבני המקום את ניהול המגעים עם מעצמות אירופה השונות בעניינים הקשורים במגרב, במיוחד מפני שעקב המרחק הפיסי בין אסתנבול לבין המגרב עלולים היו היחסים להסתרבל ולאבד מיעילותם.

ייסודן של שושלות מקומיות באזורים שונים של האימפריה העוסמאנית הוא

אחד מהמאפיינים של המאה ה־18. עם זאת, עדיין לא לחלוטין מובנת משמעות הדבר ביחס להיסטוריה של האימפריה בכללותה, ולו של הפרובינציות השונות. באחרונה הוצע לראות בתהליך זה חלק מהתפתחות רחבה יותר, שהובילה ליתר-עוסמאניזציה של האליטות המקומיות (Toledano 1997; Khoury 1997). חיפוש הקשר וההשפעות ההדדיות שבין המרכז לפרובינציות בתקופה המרתקת שבה עוסק הספר עשוי היה להניב תובנות מעניינות גם בתחום זה, אך כאמור לא כך עושה המחבר, וחבל. הסיפור שמספר פנוק, אם כך, הוא בעיקרו סיפור ים תיכוני, שבו מעורבות הפרובינציות העוסמאניות של המגרב וארצות אירופה השונות. כאמור, סיפור זה מתעלם כמעט לחלוטין מהיותה של האימפריה העוסמאנית יישות הכוללת גם את המרכז וגם את הפרובינציות. עם זאת, ולמרות חסר זה, חשיבות ספרו של פנוק אינה מוטלת בספק. מחקר זה מהווה תרומה חשובה ביותר להבנת ההיסטוריה של המגרב העוסמאני בתקופה של קשיים אשר הובילו לאובדנה של אלג'יריה ולכיבושה בידי צרפת, ולאחר מכן להידוק הפיקוח העוסמאני על טריפוליטניה ועל תוניס, ולהתרחבות העניין וההתערבות של מעצמות אירופה בפרובינציות הללו.

אם לחזור לתופעת הקורסו, בחלקו הראשון של הספר מטפל פנוק בתולדותיה לאורך הזמן, מראשית הקמת הפרובינציה העוסמאנית באלג'יריה בראשית המאה ה־16 ועד לראשית המאה ה־19. הוא מנתח את פעולות הקורסרים והפרקטיקות שלהם, את מקומם במערכת הפוליטית והחברתית של הפרובינציות במגרב העוסמאני ואת השפעת פעולותיהם על התפתחות יחסים דיפלומטיים בין שלוש הפרובינציות לבין כוחות אירופים שונים.

פנוק, הנסמך על מקורות מקומיים ואירופיים, מצויר תמונה מפורטת של הקורסו. בין השאר הוא בוחן את צדה הטכני של התופעה, ומתאר את סוגי הספינות השונות ששימשו את הקורסרים, ואת הרכב הציים של הפרובינציות הצפון אפריקאיות במשך שלבים שונים של ההיסטוריה שלהן במאה ה־18, וכן בתקופה שבה מתמקד המחקר. הוא גם מנתח את צידה הכלכלי של התופעה – מההפסדים שנגרמו לאירופים, דרך הרווח של המלח הפשוט המשרת על סיפון אחת מספינות הקורסרים, ועד לחשיבות היחסית של הכנסות הקורסו לאוצרן של אלג'יריה או תוניסיה העוסמאניות. בהקשר זה סוקר פנוק את התנודות החריפות בהיקפי ההכנסות מהקורסו. בשל תנודות אלו, ולמרות חשיבות ההכנסה ממקור זה, לא יכלו ראשי הפרובינציות להתייחס אליה כאל מקור קבוע. אבל, מציין פנוק, במהלך המאה ה־18 העדיפו ארצות אירופה השונות "לקנות" שלום לציי הסחר שלהן מהמגרב, ושלמו סכומי כסף נכבדים מדי שנה לאוצר הפרובינציות (במונחים של היום

היינו מדברים על "פרוטקשן". "בעזרת תורים מזומנים מסיבי זה, הקורסו עודד שימוש בכסף מזומן במגרב, תחילה בערי הקורסרים, אך גם בהינטרלנד שלהן, ובכך איפשר את התפתחותו של מעמד של סוחרים גדולים ואת התפתחותה של כלכלת חליפין במישור המקומי והבינלאומי" (ע' 112).

חלקו השני של הספר עוסק בסוף המאה ה־18 ובראשיתה של המאה ה־19, תקופה שבמהלכה חל שינוי משמעותי באופיה של הפעילות הימית של הפרובינציות העוסמאניות של המגרב. פנוק מנתח כאן גם את הסחר בין ארצות אירופה השונות, בין הפרובינציות במגרב, ובין חלקים נוספים של האימפריה העוסמאנית. הוא מציב על היחס ההפוך בין רמת הפעילות המסחרית של הפרובינציות לבין פעילות הקורסרים שלהן. כך, למשל, בסוף המאה ה־18 נמצא הקורסו בנסיגה, ואילו הסחר עם אירופה, או עם פרובינציות עוסמאניות אחרות, פרח. בהגישו את ההבדלים בין הפרובינציות בכל האמור בסחר הבינלאומי (לאג'יריה היה מאזן מסחרי שלילי ולטריפוליטניה ולתוניסיה היה מאזן חיובי), מציין המחבר את חשיבות הקשרים המסחריים במסגרת האימפריה העוסמאנית לחיזוק עצם השתייכות הפרובינציות ל"מכלול הפוליטי הנרחב" (ע' 123).

המאה ה־18 התאפיינה במאמצי האירופים למנוע מסוחרים המגרב את הכניסה לנמלי אירופה. הצלחת מאמצים אלו מנעה פיתוח של צי סוחר צפון אפריקאי, והנציחה את תלותו של המגרב במובילים אירופיים. ואולם, במהלך שני העשורים הראשונים של המאה ה־19 – נושאו המרכזי של הספר שלפנינו – התחדש הקורסו בעוצמה למשך זמן קצר, כתוצאה ממלחמות נפוליאון. מצד אחד, הכוחות הימיים האירופיים הוסטו ממאבק בקורסו למלחמות בין־אירופיות, ומן הצד האחר, האימפריה העוסמאנית והפרובינציות שלה בצפון אפריקה שמרו על נייטרליות ולא היו מעורבות במאבקים בין ארצות אירופה השונות. וכך נוצרה ההזדמנות עבור סוחרים האימפריה העוסמאנית, לרבות אלו מהפרובינציות לחדור אל המסחר האירופי. בתנאים אלו העדיף איפוא המגרב לעצור את הקורסו ולרכז את מאמציו בהעברת סחורות, לא רק מנמלי אירופה למגרב ולהיפך, אלא גם בין הנמלים האירופיים השונים לבין עצמם. האירופים לא ראו בעין יפה את החידוש הזה. ולכן, ברגע שמערך היחסים הבין־אירופי איפשר זאת, הם שבו ודחקו את הסוחרים המגרבים אל מחוץ לנמלי אירופה.

פנוק מתאר ומנתח בפרטנות גם את הסחר היס־תיכוני בסוף המאה ה־18, בתקופה שקדמה לשינוי, ולאחר מכן בתקופה שבין 1801 ל־1816, שהיא תקופת השינוי. המחבר מתמקד בארבעה נמלים: ברצלונה, מרסיי, ליבורנו ומלטה, נוסף על הנמלים העיקריים של המגרב. בדרך זו הוא חושף לפנינו את התנועה הימית

בים התיכון בתקופה הנחקרת, ואת חלקם הגדל והולך של הציים של המגרב בתנועה זו. פנזק גם מתאר מהלך קריירה של מספר סוחרים גדולים (אחמד וחסן אל'פיקה חסן, חמדן בו עות'מאן ח'וג'ה, אחמד ויונס בן יונס, וכן שני הסוחרים היהודים ששמותיהם נקשרו לסכסוך אשר הוביל בסופו של דבר לכיבוש אלג'יר, בוז'נח ובפרי). הוא גם עוסק בתחרות שבין הקהילות הדתיות השונות במגרב. המחבר מנתח את חלקן של הממשלות הפרובינציאליות במאמץ המשולב שנועד להשיג מקום בכלכלה האירופית בעזרת סחר בינלאומי והובלה ימית. בפעולות אלו, מסכם המחבר, הפגינו בני המגרב "דינמיות ברורה בנצלם נסיבות חיוביות במיוחד" (ע' 213). אולם, כבר החל משנת 1814 הם החלו להידחק מפעילויות אלו, בהדרגה אך במהירות.

סופן של המלחמות המכונות *Guerres de l'Empire* בשנת 1814 שם קץ לתופעה של ציי סחר צפון אפריקאיים. פנזק מראה בעזרת שורה של טבלאות ברורות ומאירות עיניים את ההיעלמות המוחלטת של ספינות צפון אפריקאיות מנמל מרסיי, מקום שבו הן היו בין 48 ל-63 אחוזים מכלל הספינות שנכנסו לנמל בשנים 1807-1813. כך גם נעלמו לחלוטין אוניות סוחר אלג'יראיות מנמל אלג'יר בשנת 1820. צי הסחר של תוניסיה, שבשיאו מנה 56 ספינות, מנה בשנת 1816 שתי ספינות סוחר בלבד. היעלמות ציי הסוחר של הפרובינציאות הצפון אפריקאיות השפיעה גם על סוחריו המגרב: הסוחרים האירופים הצליחו לשוב ולדחוק את רגליהם כמעט לחלוטין מהסחר הבינלאומי עם אירופה. כתוצאה מכך, שב הקורסו למקומו כפעילות הימית העיקרית של הפרובינציאות הצפון אפריקאיות בתקופה זו. אולם, היה הבדל ממשי בין המצב בשלהי המאה ה-18 לבין זה שאחרי 1814, תקופת חידוש הקורסו: אם בעבר נהגו ארצות אירופה השונות להגיב בנפרד על פעולות הקורסרים, הרי שכעת ניצבה אירופה שונה מול האתגר. תחילה נערכה התקפה משותפת של הצי הבריטי וההולנדי תחת פיקודו של הלורד אכסמות' (Lord Exmouth) על אלג'יר בשנת 1816. לאחר מכן, בשנת 1818, התקבלה החלטה אירופית באקס לה'שפל (Aix la-Chapelle), אשר קראה לשים קץ לפעולות הקורסרים. כל אלו הביאו לסופו של הקורסו הצפון אפריקאי ולשינוי העמוק שחל במאזן הכוחות בין המגרב לבין אירופה ובמערך היחסים ביניהם. אם בעבר נהגו ארצות אירופה השונות לחתום על הסכמים עם הפרובינציאות הצפון אפריקאיות, ובכך לנהוג בהן כשוות, מעתה ואילך הכתיבה אירופה לפרובינציאות תנאי מסחר וכפתה עליהן את חיסול הקורסו.

בחלקו השלישי של הספר עוסק פנזק בתוצאות ההרסניות של שורת אסונות אשר ניחתו על המגרב (מגיפות, רעב, מלחמות פנימיות בין הפרובינציאות לבין

עצמן ומרידות של קבוצות שונות באוכלוסייה), ובהשלכות של השבת השלום באירופה על כנו על שלוש הפרובינציות העוסמאניות. בכללן נרשמה ירידה גדולה מאוד בהכנסות, ירידה שנבעה בחלקה מהיעלמות הקורסו ומהשתלטות סוחרים אירופיים על הסחר הבינלאומי, אך גם מחוסר יכולתה של האוכלוסייה המקומית לחזור לרמת הייצור של סוף המאה ה-18 וממאזן שלילי של הסחר הבינלאומי. שלוש הפרובינציות לא יכלו עוד להתמודד עם אירופה כפי שעשו בעבר. הן מצאו את עצמן במצב גובר והולך של תלות כלכלית ודיפלומטית באירופה. כאמור, ספרו של פנזק תורם תרומה חשובה ביותר להכרה מאוזנת יותר של הקורסו הצפון אפריקאי, ולהבנת התהליכים המרכזיים שהשפיעו על התפתחות המגרב העוסמאני ערב השתלטות האירופים עליו. הספר גם מספק דוגמה קונקרטית לדרך שבה סלל המרכנתיליום האירופי את הדרך בפני הקולוניאליזם.

טל שובל

ביבליוגרפיה:

- Fontenay, Michel et Alberto Tenenti, 1975. "Course et Piraterie mediterraneennes de la fin du Moyen-Age au XVIIIe siècle", *Actes du congrès de la commission internationale d'histoire maritime; Acts du XIVe congrès international des sciences historiques*, San Francisco, CNRS, Paris, 77-136.
- Grammont, Henri Delamas de, 1880. *Relations entre la France et la Régence d'Alger au XVIIe siècle: La mission de Sanson le Page et les agents intérimaires (1633-1646)*, Alger: Adolphe Jourdan.
- Khoury, Dina Rizk, 1997. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Laroui, Abdallah, 1977. *The History of the Maghrib: An Interpretative Essay*, Princeton: Princeton University Press, 253.
- Toledano, Ehud R., 1997. "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research", in Ilan Pappé and Moshe Ma'oz (eds.), *Middle Eastern Politics and Ideas: A History From Within*, London: I.B Tauris, 145-162.